

Analysis of the conceptual and communicative roles of the subject in the Arab Spring poems of "Ihab al-Shalbi" based on the theory of Habermas

Hosein elyasi mofrad^{*۱}, Assistant Professor of Arabic Language and Literature, University of Lorestan

Zeinab ghasemiasl, Assistant Professor of Arabic Language and Literature, University of Farhangian

Received: ۲۸-۰۵-۲۰۲۲ Accepted: ۰۷-۱۱-۲۰۲۲

Introduction: The concept of people and many ideals of enlightenment can be realized only through communicative actions and rationalism. Literature and poetry have always played an important role in the emergence of political and social changes as one of the axes of communication. Poetry is a struggle that gives meaning to being. The moment of creating a poem is the moment of immortality in the presence of history. According to the concepts in Habermas's theory, this research examines Al-Shalabi's Arab Spring poems. By choosing poems related to the topics raised in Habermas's theory, the authors examine how social wisdom and communicative action are presented, leading to the creation of critical rationality in the present era and in Arab countries. This research seeks to analyze Al-Shalabi's poems based on Habermas' communicative action approach. For this purpose, Ihab al-Shalbi, who is one of the realist poets of in the modern poetry, was chosen because he looks at the world with a critical eye and does not neglect to address the political and social situations in Arab countries. He expresses the facts that form the need and necessity of the society. The purpose of this article is to show how the concepts related to the Arab Spring are processed in Al-Shalabi's poems.

Methodology: This research was conducted through the qualitative analysis method and on the basis of the approach proposed by Jürgen Habermas.

Results and discussion: In Al-Shalbi's poetic discourse, the common view of Bouazizi's self-immolation was the beginning of the revolutions. The formation of a public atmosphere was influenced by Bouazizi's self-immolation in front of the Tunisian municipality, which made people of other countries think about the current situation. The subject, which is the people in these poems, seeks to determine its identity through the movement of the Tunisian people. The people of other Arab Spring countries, in the revolutionary space created, in addition to resisting oppression, which is the main characteristic of the subject in Habermas's thought, also seek to determine their own future. Language is an identity tool serving as an important indicator of the factors of life in Habermas's theory. It plays the same role in Al-Shalabi's poetry. Language sharing as a cultural and identity factor has played an important role in the spread of the Arab Spring. The role of language in Al-Shalabi's poems also refers to the same issue. In other words, linguistic commonality

---

^۱ - Corresponding Author Email: elyasi.h@lu.ac.ir

plays an important role in establishing the discourse of resistance and revolutionary movement of the Tunisian people, as well as an important role in creating general solidarity among the people in the other Arab Spring countries.

Conclusion: In examining the processing of the subject's conceptual role, it was found that critical rationality is able to change people's behavior. In this regard, one may refer to violent confrontation with the source of power and the communicative act of struggle. Considering Habermas' point of view, Al-Shalbi has introduced the political maturity of the people as a liberating interest and a common motivation among them for uprising, liberation and change in the life of the existing world. The second question of the article seeks to analyze and identify the most important factors that, according to the concepts in Habermas's theory, played a role in the formation of the Arab Spring. In Al-Shalbi's poetic discourse, the common view of Bouazizi's self-immolation created a common public atmosphere and initiated people's communication against the existing situation. With the rise of people, this initial communicative action reached the stage of critical rationality and eventually became the dominant discourse in Tunisia and other Arab countries. In other words, it left the contractual state and flourished in the context of public space based on religious and ideological communication. Among the other factors that Al-Shalabi mentioned in his poems as the reasons for the emergence of the Arab Spring, one can mention the common language and literature as well as the similar public atmosphere. This is because these factors played a prominent role in the formation and development of communication and political changes. Also, the ideal world that people as subjects seek to realize by understanding the role of communication is based on the same common factors that were mentioned. In the dominant discourse in Al-Shalabi's poems, determining one's identity, taking control of destiny, freedom, and social goals based on justice are among the characteristics of the ideal world.

Keywords: Arabic poetry, Ehab al-Shalbi, People, Theory of communicative action, Habermas.

References

- Abbaspour, E. (۲۰۱۱). "Methodological examination of Habermas' theory of communicative action with a critical approach", *Marfat social culture*, ۲nd year, ۲nd issue: ۶۴-۳۰, [in Persian].
- Bagheri Ilkhagi, J. Nazlian, M. (۲۰۰۹). "Democracy, Justice and Peace in Popper's Critical Rationality", *Journal of Human Rights*, Vol. ۲, pp. ۷۴-۰۷, [in Persian].
- Bashirieh, H. (۲۰۰۳). *Teaching political knowledge (basics of theoretical and institutional political science)*, Tehran: Contemporary view, [in Persian].
- El Shalibi, I. (۲۰۱۴). *Al-Kamalla Poetry Works*, Amman: Al-Malmakah Al-Jordaniya Al-Hashemiyyah, [in Arabic].
- Fathi, Gh. (۲۰۱۶). *The Interference of the Arts in Contemporary Feminist Poetry; In the poetry of Bushra al-Bostani, for example*, Oman: Darfazayat for publication and distribution, [in Arabic].
- Habermas, J. (۱۹۹۰). *The Philosophical Discourse of Modernity*, Cambridge, Polity press.
- Habermas, J. (۱۹۹۲). *Legitimation Crisis*, Translated by: Thomas McCarthy,

- Habermas, J. (۲۰۰۳). *Theory of Communicative Action*, translated by: Kamal Poladi, Tehran: Iran Newspaper Publishing Institute, [in Persian].
- Hestari, A. and Yazdani and A. Farazi. (۲۰۱۶). "Examination of Habermas' communicative action and its implications in Iran's higher education", *Journal of Educational Sciences*, No. ۱, Year ۲۴: ۱۲۱-۱۵۰, [in Persian]. DOI: <https://doi.org/۱۰.۲۲۰۵۵/edu.۲۰۱۷.۱۷۲۳۳.۱۷۴۹>.
- Holab, R. (۱۹۹۹). *criticism in the public domain*, translated by: Hossein Bashirieh, Tehran: Ney Publishing, [in Persian].
- Karimi, Sh. and Mehrdad N. (۲۰۱۸). "Analysis of the concept of subject in discourse analysis approaches", *Iran Social Development Studies*, Year ۱۱, Number II: ۷-۱۹, [in Persian].
- Lesenoff, Michael H. (۲۰۰۶). *Political Philosophers of the ۲۰th Century*, translated by Khashayar Dehimi, Tehran: Mahi Publications, [in Persian].
- Mortazavi, S. A, I. Sae Ersi and S. Mandari, (۲۰۱۶), "Investigating the reflection of social conflict in Shamlu's poems with Jürgen Habermas' sociological concepts", *Social Sciences*, ۲۶, No. ۷۹: ۲۳۵-۲۶۶, [in Persian]. DOI: ۱۰.۲۲۰۵۵/QJSS.۲۰۱۸.۸۱۸۵.
- Mubaraki, M. and M. S. Mahdavi. (۲۰۱۵). "Theoretical analysis of Habermas' communicative act", *Social Sciences Quarterly of Khalkhal Azad University*, No. ۲: ۱-۲۱, [in Persian].
- Nowrozi, A. H. and A. Salari. (۲۰۱۶). "Study on the structural evolution of the public domain and its role in the process of democratization of the power structure", *Karaj Azad University Political Science Quarterly*, No. ۱۵: ۹۹-۱۳۵, [in Persian].
- Piozzi, M. (۲۰۰۵). *Jürgen Habermas*, translated by Ahmed Tedin, Tehran: Hermes Publishing, [in Persian].
- Shafiei, M. (۲۰۰۴). "Theory of communication action of the living world and system and socio-political criticism", *Political Science*, No. ۲: ۱۶۶-۱۴۹, [in Persian]. DOI: ۱۰.۳۰۴۹۷/PK.۲۰۰۵.۷۵.
- Tagavi, S. M. A. (۲۰۱۶). *the roots of the Arab Spring and the dominoes of the collapse of Arab regimes (determining short-term factors and the role of political management)*, *Government Research Quarterly*, third year, vol. ۱۱, pp. ۱-۲۶, [in Persian]. DOI: <https://doi.org/۱۰.۲۲۰۵۵/tssq.۲۰۱۷.۸۱۰۲>
- Tanhaee, H. A. (۲۰۰۹). *an introduction to schools and theories of sociology*, ۳th edition. Tehran: Bahman Barna Publishing House, [in Persian].
- Tavousi, S. (۲۰۱۶). *Modern Literary Criticism and Theory*, Tehran: Negha Publishing House, [in Persian].
- White, S. (۲۰۱۰). *Habermas' recent writings; Wisdom, justice and bigotry*, translated by: M. Hariri Akbari, Tehran: Qatr, [in Persian].
- Yarahmadian, S. Mehdi and S. M. Soltani Renani, (۲۰۱۵). "A comparative study of the ethical components of the critical theory of the Frankfurt School and Islamic thought", *Ethical Magazine*, No. ۲۱: ۸۹-۱۲۱, [in Parshesin].
- Zain, M. H. (۲۰۱۳), *al-Arabi al-Arabi, the end of the Al-Sharq Al-Awsat operation*, Beirut: Dar al-Qalam al-Jadeed, [in Arabic].

تحلیل کنش مفهومی و ارتباطی سوژه در سروده‌های بهار عربی بر اساس نظریه‌ی هابرماس: مطالعه موردی شعر ایهاب الشلبي

حسین الیاسی مفرد^۱، استادیار گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه لرستان
زینب قاسمی اصل، استادیار گروه آموزش زبان و ادبیات عربی دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۳/۰۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۸/۱۶

چکیده

در اندیشه‌ی «هابرماس»، خرد اجتماعی از مهمترین پیش‌فرض‌های عصر روشنگری است و هرگونه تغییر و تحول در سایه‌ی خرد جمعی و کنش ارتباطی مبتنی بر عقلانیت امکان‌پذیر خواهد بود. هابرماس بر این عقیده است که خردگرایی ریشه در فرآیند ارتباط دارد؛ وی عقلانیت ابزاری را نمی‌پذیرد و در مقابل، مفهوم عقلانیت ارتباطی را مطرح می‌سازد. از نگاه وی تداوم حرکات مردم و خنثی کردن دیگری و مقابله با تضادهای اجتماعی حاکم، نتیجه‌ی خردگرایی جمعی و کنش ارتباطی مردم است. «ایهاب الشلبي» از شعرای نوگرای فلسطینی ساکن اردن است که با نگاهی انتقادی، واقعیت سیاسی و اجتماعی کشورهای عربی را ترسیم می‌کند. پژوهش حاضر با تکیه بر روش توصیفی-تحلیلی و کنش ارتباطی هابرماس که پرچمدار مکتب فرانکفورت است، به بررسی کنش ارتباطی مردم و عوامل مؤثر در شکل‌گیری بهار عربی در آینه‌ی اشعار این شاعر اردنی می‌پردازد. نتایج پژوهش بیانگر این است که در اندیشه‌ی الشلبي بازگشت به آگاهی و تعامل مبتنی بر عقلانیت انتقادی مهمترین عامل در شکل‌گیری خیزش‌های عربی و شروع دومینوی فروپاشی قدرت‌ها در کشورهایی هم چون تونس، مصر، لیبی و یمن است. همچنین زبان عربی و دین به‌عنوان مهمترین پایه‌های فرهنگی، نقش مهمی در فضای انقلابی و تسری خیزش‌های انقلابی به دیگر کشورها داشته است. الشلبي همچنین به نقد موضع برخی از روشنفکری پرداخته و سکوت آنان را محکوم می‌کند.

کلیدواژه‌ها: شعر عربی، ایهاب الشلبي، سوژه، نظریه‌ی کنش ارتباطی، هابرماس.

مقدمه

جریان پساساختارگرایی با نوشته‌های هابرماس^۱ و تحولاتی که در مبادی آن به وجود آورد، وارد مرحله‌ی جدیدی شد. هابرماس در نوشته‌های خود مدرنیته را زیر سؤال می‌برد و بر این عقیده است که مدرنیته ناقص و ناتمام است و تکامل مدرنیته‌ی جدید جز با کنش ارتباطی و خرد جمعی امکان‌پذیر نخواهد بود. هابرماس راهکار کنش ارتباطی را مطرح می‌کند و همسو با عقلانیت مدرن، خرد اجتماعی و کنش ارتباطی را تنها ابزار و جهش لازم برای تکامل بخشی به پروژه‌ی مدرنیته می‌داند. «تحول اجتماعی و سامان‌دادن به تضادهای حاکم بر جامعه، تنها با کنش ارتباطی امکان‌پذیر بوده و موفقیت مردم نیز در گرو همان است. در سایه‌ی عقلانیت و خردگرایی که محصول کنش اجتماعی است، تلاش‌های مردم برای تحول در جامعه به مرحله‌ی فعلیت می‌رسد. در کنش ارتباطی، کنش‌های افراد درگیر و کنش مردم نه از طریق حسابدگری‌های خودخواهانه، بلکه از طریق کنش‌های تفاهمی هماهنگ و موفق می‌شود». (هابرماس، ۱۳۸۳: ۳۹۰/۱)

وسعت قلمرو مفهوم مردم و حاکمیت بسیاری از ایده‌آل‌های روشنگری، تنها با وجود کنش ارتباطی و خردگرایی امکان تحقق پیدا می‌کند. شعر به عنوان یکی از ابزارهای ارتباطی، همواره نقش مهمی در عصر حاضر و در پیدایش تحولات سیاسی و اجتماعی داشته است. شعر، نوعی پیکار و سلاح مبارزه می‌باشد که بودن را معنا می‌بخشد و لحظه‌ی آفرینش شعر، لحظه‌ی بانگ جاودانگی در جلوه‌گاه تاریخ است. پژوهش حاضر با تکیه بر مفاهیم مطرح‌شده در نظریه‌ی کنش ارتباطی هابرماس، به بررسی اشعار بهار عربی الشلبي می‌پردازد و با گزینش شواهد شعری مرتبط با عناوین فرعی و مفاهیم مطرح‌شده در دیدگاه هابرماس، چگونگی تبلور خرد اجتماعی و کنش ارتباطی که موجب حاکمیت خیزش در عصر حاضر شده را بررسی می‌کند. هدف از پژوهش حاضر، تفسیر و تبیین سروده‌های الشلبي با تکیه بر رویکرد کنش ارتباطی هابرماس است. ایهاب الشلبي از شعرای واقع‌گرا و رنالیست شعر نو است که در اشعار خود با نگاه انتقادی، به بررسی جهان پیرامون خود می‌پردازد. وی در میدان روشنگری، حقایقی را بیان می‌کند که نیاز و ضرورت جامعه را شکل می‌دهد. هدف از نگارش این مقاله، رسیدن به شناخت و درک درستی از ایدئولوژی و جهت‌گیری‌های شاعر در عرصه‌ی سیاست و همچنین شناخت درستی از موضع شاعر در برابر واقعیت سیاسی و اجتماعی جوامع عربی و همچنین تحولات عصر حاضر است.

همچنین پژوهش حاضر سعی دارد تا ضمن بررسی مسائل بالا، به سؤالات زیر نیز پاسخ دهد:

شیوه‌ی پردازش نقش کنش ارتباطی سوژه‌ها در شعر الشلبي چگونه است؟

مهمترین عوامل تحولات کشورهای عربی چگونه در شعر شلبي معرفی شده و با کدام یک از مفاهیم نظریه‌ی هابرماس تطابق دارد؟

پیشینه‌ی پژوهش

گفتنی است شعر الشلبي با وجود جایگاه بارز او در ادبیات مقاومت فلسطین، تاکنون چندان مورد توجه پژوهشگران این حوزه قرار نگرفته و تنها یک پژوهش درباره‌ی شعر او یافت شد: «الإنسان النموذج في ديوان أحزن الماء نهراً» (مجلة الأفكار، العدد ۲۸۴: ۲۰۱۲) این مقاله که به قلم «غسان تهتموني» نوشته شده، به بررسی جلوه‌های مختلف حضور انسان در ارتباط با دو مفهوم تبعید و مقاومت و یا موضوع زن می‌پردازد و مفاهیمی همچون برابری، شهادت و امید را در شعر شاعر بررسی کرده است.

اما الگوهای شناختی هابرماس تاکنون مورد توجه پژوهشگران متعددی در ایران بوده که می‌توان به این موارد اشاره نمود:

در مقاله‌ی «مفهوم‌سازی و عملیاتی کردن کنش ارتباطی هابرماس در فیسبوک» به قلم حمید عبداللهیان و مهین شیخ انصاری (جامعه‌پژوهی فرهنگی، دوره ۷، شماره ۳: ۱۳۹۵)، نویسندگان به مطالعه‌ی اظهارنظرهای کاربران با موضوع‌های سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و غیره با تکیه بر نظریه‌ی هابرماس پرداخته و داده‌های تحقیق را به شکل انواع کنش‌گفتارها در فیسبوک، مفهوم‌سازی و عملیاتی کرده‌اند. در نهایت با بررسی اظهارنظرهای کاربران به این نتیجه رسیده‌اند که کاربران از عقلانیت ارتباطی لازم برای تعامل برخوردارند و امکان تشکیل حوزه‌ی عمومی در فیسبوک وجود دارد. همچنین بررسی‌ها نشان داده که در برخی محورها فقدان عقلانیت ارتباطی قابل توجه بوده و استدلال‌های بی‌منطق و فحاشی و ناسزا بیانگر همین موضوع است.

همچنین سید احمد مرتضوی در مقاله‌ای با عنوان «بررسی بازتاب ستیز اجتماعی در اشعار شاملو با مفاهیم جامعه‌شناختی هابرماس» (فصلنامه علوم اجتماعی، شماره ۷۹: ۱۳۹۶)، به بررسی انعکاس واقعیت اجتماعی، ستیز و ناپذیرایی در اشعار شاملو بر اساس الگوی جامعه‌شناختی هابرماس پرداخته است. نویسنده در بررسی اشعار از روش تحلیل محتوا استفاده کرده و به این نتیجه رسیده است که مفاهیم ستیز و مقاومت یکی از اصلی‌ترین بن‌مایه‌های شعر شاملو بوده و شاعر با رویکرد سوسیالیستی توأم با آزادی‌خواهی به دنبال رسیدن به جامعه‌ی ایده‌آل است. شاعر آگاهی‌بخشی از طریق خلق ارتباط بین افراد و کنشگران اجتماعی را ابزاری برای مقابله و مبارزه می‌داند و از این‌رو همواره در اشعار خود برای این منظور می‌کوشد.

تحلیل کنش مفهومی و ارتباطی سوژه در سروده‌های بهار عربی بر اساس نظریه‌ی هابرماس: مطالعه

موردی... ۷

محمدتقی قزلسفلی و حسین دوست محمدی در مقاله‌ی خود با عنوان «بررسی رابطه‌ی چرخش زبانی با اندیشه‌های هابرماس و کاربست آن در حوزه‌ی نهاد عمومی ایرانی» (جامعه‌شناسی نهادهای اجتماعی، شماره ۱۰: ۱۳۹۶)، بر اساس رویکرد هابرماس، به بررسی چندی از مشکلات داخلی پرداخته که موجب شکاف بین دولت و ملت شده است و در آخر با بررسی فضای سیاسی و اجتماعی، راهکارهایی برای پیشگیری از واگرایی ملی در ایران با تقویت حوزه‌ی عمومی و ارتقاء انسجام داخلی ارائه می‌دهند.

در نهایت می‌توان گفت که شعر الشلیبی با توجه به شاخصه‌های آن که مبتنی بر انواع کنش‌گفتارهاست و در جریان پژوهش بدان‌ها اشاره خواهد شد، این قابلیت را دارد تا با توجه به مفاهیم رویکرد ارتباطی هابرماس بررسی شود.

نظریه‌ی کنش ارتباطی هابرماس

یورگن هابرماس فیلسوف و جامعه‌شناس آلمانی و از جمله مفکران حلقه‌ی انتقادی فرانکفورت می‌باشد که با تعدد شاخه‌های شناختی و همچنین تعدد و توسع حوزه‌ها و نگرش‌ها و حتی علایق مطرح است. او جامعه‌شناسی با تفکر انتقادی است که می‌کوشد تمام پدیده‌ها و جریان‌های مختلف و حقایق زندگی آدمی را با نگاه فلسفی و انتقادی بررسی کند. مواضع هابرماس و مخالفت‌های او با مدرنیته‌ی جدید و مطرح‌کردن مفاهیمی چون لیبرال، روشنگری، ابزار عقلانیت و خردگرایی و نقد اجتماعی از دیدگاه‌های او و برگرفته از مکتب فرانکفورت است. شهرت او بیشتر به خاطر دیدگاه‌هایش در قلمرو مردم و پیدایش جامعه‌ی شهری مدرن و همچنین طرح مفاهیمی چون ارزش‌گذاری و تأکید بر ایده‌آل‌های عصر روشنگری است. (طاووسی، ۱۳۹۶: ۱۷۶) مکتب فرانکفورت در سال ۱۹۲۳م در ابتدا با نام مؤسسه‌ی تحقیقات اجتماعی در دانشگاه فرانکفورت آلمان ایجاد شد که «والتر بنیامین» و «اریک فروم» از مهمترین پیروان این مکتب بودند و هم‌اکنون هابرماس آخرین بازمانده‌ی آن است. میراث فکری این مؤسسه بعدها با نام مکتب فرانکفورت یا نظریه‌ی انتقادی مشهور شد. وجه اشتراک تمامی گرایش‌های موجود در این مکتب، ناسازگاری با وضعیت حاکم و نقد مناسبات موجود اجتماع است که هر یک از نظریه‌پردازان این مکتب این را وامی‌دارد تا در شاخه‌های گوناگون تخصص علمی و فلسفی خویش، وضعیت موجود را نقد کنند. (باراحمدیان و سلطانی، ۹۱:۱۳۹۵) هابرماس مخالف مدرنیته است و به اعتقاد او «پروژه‌ی مدرنیته به دلیل توجه صرف به عقلانیت ابزاری و نادیده‌گرفتن عقلانیت ارتباطی، از مسیر اصلی منحرف

شده است، بنابراین علت اصلی ناکامی های عصر حاضر همین موضوع می باشد و بدین جهت، او مدرنیته را پروژه ای ناتمام می داند» (عباسپور، ۱۳۹۰: ۳۷) و این پروژه ای ناتمام هیچ گاه قادر به تحقق ایده آل های انسان عصر حاضر نخواهد بود. از این رو برای رسیدن به جامعه ای ایده آل که در آن ایده آل های عصر روشنگری قابل تحقق است، مفهوم کنش ارتباطی را مطرح می کند. همگانی شدن، حوزه عمومی و زبان، به عنوان ابزار کنش آفرین از جمله ابژه هایی است که در نظریه ی کنش ارتباطی مطرح است. وی عقیده دارد که در سطح یک جامعه باید آگاهی بخشی کرد و یک فضای عمومی و یک جهان زیست مناسب را خلق نمود که در نتیجه ی حاکمیت جهان-زیست، جهت گیری کنش کنشگران انجام می گیرد و پیش شرط خلق جهان زیست، برقراری کنش ارتباطی بین کنشگران است (همان: ۴۴). هابرماس با نگاه انتقادی به بررسی جامعه و معضلات آن می پردازد و «معضلات و بحران های پی در پی جوامع سرمایه داری متأخر را در غلبه ی عقلانیت ابزاری بر عقلانیت فرهنگی و اجماع مفاهمه ای می داند. مدل عقلانیت ارتباطی، حاکی از بینش و گستره ی وسیع تری از مفهوم عقلانیت است که معطوف به گفتار استدلالی و عقلایی می باشد که راه برون رفت بسیاری از معضلات اجتماعی و بحران های مختلف که جامعه با آن روبرو است، در همین موضوع نهفته می باشد». (وایت، ۱۳۸۰: ۱۰۴)

به عقیده ی هابرماس، کنش ارتباطی و خردگرایی تفاهمی چاره ساز مشکلات و بحران های عصر حاضر است و مدرنیته ی جدید به جای تأکید ابزاری بر عقلانیت باید عقلانیت ارتباطی و خردگرایی تفاهمی را به عنوان ابزار لازم برای پیشرفت نوع بشر معرفی کند و کنش ارتباطی و اگر را تأثیرگذار می داند. هابرماس کنش ارتباطی را به معنای نوعی همکنشی معرفی می کند که در آن وحدت در ژانرها محقق می شود و تمام مشارکت کنندگان و یا کنشگران نقش های فردی، کنش خود را با هم هماهنگ می کنند؛ لذا هدف های خود را فارغ از قیود عارضی دنبال می کنند (هابرماس، ۱۳۸۳: ۱/ ۴۰۰). این کنش ارتباطی حالتی از تفاهم را خلق می کند که در کنار خلق حالت جذابیت سوژه ها و وحدت ژانرها، یک گفتمان آرمانی و یا وحدت گفتمانی را خلق می کند و می توان با تکیه بر آن، شرایط را برای تحقق آرمان های عصر روشنگری فراهم ساخت. هابرماس بر این عقیده است که گفتمان و فضای اجتماعی ایده آل در سایه ی کنش ارتباطی برقرار می شود و عقلانی بودن کنش کنشگران را پیش شرط اساسی کنش ارتباطی می داند. آنچه برای هابرماس اهمیت دارد، دستیابی به نوعی زمینه ی مشترک و یکدلی در فضای جامعه است. زمینه ی مشترک در نگاه هابرماس به عنوان یک سرمایه ی اجتماعی مطرح است که نقش مهمی در پیشبرد اهداف سوژه ها دارد. حاکمیت گفتمان واحد در یک جامعه، نتیجه ی سلوک مشترک سوژه ها و همچنین

تحلیل کنش مفهومی و ارتباطی سوژه در سروده‌های بهار عربی بر اساس نظریه‌ی هابرماس: مطالعه

موردی... ۹

خردگرایی جمعی و حاکمیت عقلانی ارتباطی است. از این رو هابرماس در نظریه‌ی خود به دنبال بررسی مفاهیمی است که نقش اساسی در شکل‌گیری کنش ارتباطی دارند. وی همچنین به بررسی علایق مختلفی می‌پردازد که جهت‌دهنده‌ی سلوک سوژه‌ها و افراد است (هابرماس، ۱۳۸۳: ۱۹۳). در پژوهش حاضر بر اساس مؤلفه‌های هابرماس، به بررسی اشعار الشلیبی درباره‌ی بهار عربی که یکی از جلوه‌های عصر روشنگری است، پرداخته می‌شود. بدین منظور انواع علاقه‌های مختلف از جمله علایق فنی، شناختی و علاقه‌ی رهایی‌بخش که از نظر هابرماس پیوند عمیقی با زبان دارند و باعث عدم انحراف کنش متقابل میان افراد و ارتباطات آنان می‌شوند، تحلیل خواهد شد. همچنین نقش این نوع از علاقه‌ها در شکل‌گیری تحولات اخیر کشورهای عربی و تحقق اهداف بهار عربی در اشعار شاعر بررسی می‌شود.

عقلانیت و نقش آن در بهار عربی

یکی از مهمترین مفاهیم جامعه‌شناختی هابرماس، مفهوم عقلانیت ارتباطی و جدال آن با عقلانیت ابزاری است. ارتباط در عصر حاضر و کنش ارتباطی در نگاه هابرماس، باید مبتنی بر خرد و عقلانیت تفاهمی باشد. عقلانیت ابزاری موجب پیدایش مفاهیمی همچون ستیز و فرادست و فرودست می‌شود. عقلانیت ابزاری منجر به ایجاد شکاف بین طبقات می‌گردد و هابرماس با آن مخالف است. وی مفهوم عقلانیت ارتباطی را مطرح می‌کند که نتیجه‌ی خلق یک گفتمان واحد و یک جهان زیست مشترک و فضای همدلی است و در نهایت منجر به جهت‌دهی روشمند و خردورزانه‌ی سوژه‌ها و اخلاق گفتمانی خواهد شد. هابرماس در نظریه‌ی عقلانیت خود در کنار برداشت معروف «مارکس و بر» از عقلانیت ابزاری که تصویری از قفس آهنین جامعه‌ی نوین است، مفهوم عقلانیت ارتباطی را مطرح می‌کند که مبتنی بر پیشرفت اندیشه‌ها است (به نقل از: بشیریه، ۱۳۸۳: ۱۲۲). عقلانیت به عنوان سلوک سوژه‌ها در مقام گوینده و عمل‌کننده فهمیده می‌شود و در الگویی از رفتار آن‌ها تجلی پیدا می‌کند که برای آن دلایل و حجّت مناسب وجود دارد. معنی این سخن این است که بازنمودهای عقلانی پذیرای ارزیابی عینی هستند. در اندیشه‌ی هابرماس حاکمیت عقلانیت موجب پیدایش و گسترش فهم مردم‌سالارانه خواهد بود و خلق تغییرات در بدنه‌ی جامعه و گفتمان‌آفرینی در راستای اهداف مردم تنها با حاکمیت خرد و عقلانیت ارتباطی ممکن است. هابرماس عقلانیت همگانی را طرح می‌کند و بر این عقیده است که جامعه‌ی مدرن پذیرای عقل استدلالی و یافردنگرانه نیست. در اندیشه‌ی او «نظم اجتماعی و سازگاری اجتماعی

با ارتباط عقلایی و خردمندانه پدیدار می‌گردد)). (تنباهی، ۱۳۸۹: ۳۹۶)

بازساخت اجتماعی و حاکمیت ارتباط همگرا در درون یک جامعه و گفتمان‌سازی با عقلانیت مدرن امکان‌پذیر است و در اندیشه‌ی هابرماس عقلانیت در طی دو فرآیند قابل بحث است؛ عقلانی‌شدن اخلاق و فرهنگ و عقلانی‌شدن ساختارهای قدرت و با تغییر در ساختارهای قدرت با سلوک هماهنگ و ارتباطی سوژه‌ها (به نقل از: هولاب، ۱۳۷۸: ۳۴). خارج کردن قدرت و در اختیار-گذاشتن مردم با تحقق حوزه‌ی عمومی که نتیجه‌ی حاکمیت عقلانیت است، تحقق پیدا می‌کند. حوزه‌ی عمومی در اندیشه‌ی هابرماس را می‌توان برقراری حالتی از گفتمان مشترک تعبیر کرد که با رشد و حاکمیت عقلانیت ممکن می‌شود.

در اشعار الشلبي، نخستین جرعه‌ی بهار عربی با حاکمیت عقلانیت پدیدار گشت. مرگ «محمد بوعزیزی» با وجود دردناک بودن، نخستین جرعه‌های بهار عربی را ایجاد و بارقه‌های امید را در دل مردم زنده کرد. بوعزیزی دستفروشی تونسی بود که در ۱۷ دسامبر ۲۰۱۰م، در اعتراض به توقیف کالاهايش و تحقیری که متحمل شد، خود را در مقابل ساختمان شهرداری به آتش کشید و آغازگر انقلاب تونس شد. الشلبي در قصیده‌ی «أیها اللیلُ غادر عُیونی» که آن را به محمد بوعزیزی تقدیم کرده، خودسوزی او را سرآغاز مرحله‌ی جدید فکری در کشورهای عربی و همچنین پیدایش جرعه‌های عقلانیت در جوامع عربی می‌داند. الشلبي در این قصیده از «اللیل» به‌عنوان نمادی از ناآگاهی و فقدان عقلانیت استفاده‌نموده و با به کارگیری لفظ «العابرون» آغاز تحول عقلی و فکری در درون جوامع عربی را به‌تصویر می‌کشد:

«أیها العابرونَ معي / إنکم تدرُونَ فقط / أنَ بحراً من الحُزنِ يعصفُ بي / وموجاً عتياً يلاطمُ قلبي / فألهتُ في مَهْرَجَانٍ مِنَ الْقَهْرِ / أَيها اللیلُ غادر عُیونی / أن لي أن أرى جسدي / وهو يُشرقُ من مغربِ الشَّمسِ / يَنْهَضُ مِنَ نَارِهِ النُّورُ^۲» (الشلبي، ۲۰۱۴: ۱۱۴).

عبور در این قصیده، بیانگر تحول و گذر از مرحله‌ی ناآگاهی فکری و رسیدن به مرحله‌ی عقلانیت است. حزن و اندوهی که درون شاعر را در بر گرفته و موج سرکشی که در درون شاعر متلاطم است، تعابیر ناگسست معنایی هستند که از وجود آگاهی و عقلانیت و حاکمیت آن تعبیر می‌کند و اعتراض، خودخواهی، برخاستن و انقلاب که از آن به کنش «نهوض» یاد کرده، بی‌شک نتیجه‌ی همین آگاهی و عقلانیت جدیدی است که سرآغاز بهار عربی به‌شمار می‌رود. تنشی که در درون انسان رنج‌دیده‌ی عرب وجود دارد، نتیجه‌ی همین عقلانیت جدیدی است که برساخت آن، ذهنیتی جمعی را میان مردم ایجاد کرده تا دیگر کنش‌ناپذیری را کنار گذاشته و پذیرای شرایط کنونی نباشند. شاعر فریاد اعتراض سر می‌دهد و به دنبال مبارزه با وجه خشن و سرکوبگر قدرت است:

تحلیل کنش مفهومی و ارتباطی سوژه در سروده‌های بهار عربی بر اساس نظریه‌ی هابرماس: مطالعه

موردی... ۱۱

«أَيُّهَا الْمُقَامِرُ بِالْحَرْبِ / حَتَّى نَهَايَةِ أَيَّامِهِ / عُدْتَ مِنْ غِيْبَةِ الْوَعْيِ لِلْوَعْيِ / وَغَادَرْتَكَ النِّيَازُكَ سِرًّا / إِلَى لَيْلِهَا الْمُسْتَهَامِ / أُنَحَّتْ لِنَفْسِكَ / دَرَبَ الْعُبُورِ إِلَى هِدَاةِ الرُّوحِ ٣» (همان: ۱۲۵).

بازگشت از ناآگاهی به آگاهی که با خود سوزی بوعزیزی شروع شد، بهار عربی را رقم زد و مردم رنج کشیده را که از ظلم و ستم چپاول‌گران و خدایان قدرت به ستوه آمده بود، به خرد جمعی و آگاهی رساند. بازی با مرگ، تجربه‌ی جدیدی است که باب آگاهی و عقلانیت را به روی مردم رنج کشیده باز می‌کند و راهور آنها در مسیر آزادی است.

عقلانیت در مرحله‌ی فکری جدید، سلوک مردم را تغییر می‌دهد. آنها با تکیه بر خشم عمومی که در نتیجه‌ی خودسوزی بوعزیزی همه‌ی کشور را دربرگرفته، تلاش می‌کنند که پنجه در پنجه‌ی قدرت حاکم انداخته و انتقادات خویش را از مرحله‌ی شعار فراتر ببرند. مردم اکنون دریافته‌اند که برپایی جامعه‌ی ایده‌آل، همان‌طور که هابرماس اشاره می‌کند، از مسیری جز عقلانیت انتقادی نمی‌گذرد. «عقلانیت و انتقادگری دو مفهوم کلیدی در اندیشه‌ی هابرماس است» (باقری و نازلیان، ۱۳۸۸: ۴۶). او بر این عقیده است که پروژه‌ی عقلانیت زمانی کارآمد خواهد بود که با نگاه انتقادی همراه باشد و حرکت رو به جلو و تغییر و تحول، مولود عقلانیت انتقادی در جامعه است. با توجه به این حقیقت، الشلبي، نگاه انتقادی در جامعه را یکی از مولدهای خروج علیه قدرت می‌داند:

«احتجّتُ/ لأنّ التّوّات في الصّخر/ تُدمي طُمّوحي/ تسرّق أحلام عمري/ نسيّت ملامح وجهي/ أريدُ من عتمة هذا الدّجى/ أن تشف قليلاً/ فأنفذ منها إلى ساحة البوح/ أغسلُ بشمس التفاضيل ٤» (الشلبي، ۲۰۱۴: ۱۵۲).

اعتراضات مردم در کشورهای عربی، نتیجه‌ی شرایط نابسامان حاکم بر جوامع عربی است؛ شرایطی که در آن رؤیاهای بر باد رفته و هویت عربی که شاعر با به کارگیری رمزگان «وجه» از آن تعبیر می‌کند، فراموش شده و ظلم و ستم همه جا را فرا گرفته است. مردم در این شرایط به دنبال یافتن خود واقعی هستند و فریاد اعتراض سر می‌دهند. این خروج و عدم پذیرش، نتیجه‌ی نگاه انتقادی به شرایط نابسامان است که شاعر را بر آن داشته تا برای رهایی از تاریکی این ظلم و ستم به مبارزه برخیزد. «البوح» به‌عنوان نماد آزادی و نمادی از دموکراسی، از مهمترین انگیزه‌های خیزش انقلابی است و مردم مشتاقانه برای برداشتن محدودیت‌ها و رسیدن به آزادی و دموکراسی و جامعه‌ای آزاد به مبارزه با قدرت می‌پردازند. کنش اعتراض (احتجّت) مدلول فقدان دموکراسی و فضای بسته و خفقان جامعه است. به کارگیری (ساحة البوح) که به معنای فضایی است برای فاش کردن و هویدا کردن خواست مردم، از روح تشنه‌ی مردم برای رسیدن به فضای آزادی و دموکراسی

تعبیر می‌کند؛ فضایی باز برای بیان عواطف و احساسات و حتی انتقادات، خروج از خفقان حاضر و تلاش برای رسیدن به فضای جدیدی که در آن مردم به آسانی می‌تواند آزادانه با هم تعامل داشته باشند، مهمترین انگیزه اعتراض و خیزش مردم است.

شاعر در این بخش از قصیده ضمن برقراری ناسازواری بین جامعه‌ی شب‌زده و جامعه‌ای که در آن مردم به راحتی می‌توانند در یک فضای آزادانه و دموکراتیک با هم در تعامل باشند، تنها راه خروج از چنین فضایی را اعتراض و ناپذیرایی می‌داند.

بهار عربی نتیجه شناخت انتقادی و رهایی بخش

در اندیشه‌ی هابرماس سه نوع شناخت متفاوت قابل دریافت است که هرکدام ویژگی خاص خود را دارد. شناخت تجربی و تحلیلی که ریشه در علایق فنی بشری دارد؛ شناخت تاریخی و هرمنوتیکی که ریشه در علایق عملی دارد و بر تفسیر متن متمرکز است و سرانجام، شناخت انتقادی که ریشه در علایق رهایی بخش دارد و بر قدرت و یا سلطه متمرکز است (به نقل از: مبارکی و مهدوی، ۱۳۸۵: ۸). این نوع از شناخت در حقیقت موجب شکل‌گیری کنش هنجاری و ارتباطی و حاکمیت عقلانیت ارتباطی می‌شود که از منظر هابرماس، رهایی بخش است. عقلانیت ابزاری به سلطه گرایش دارد، اما عقلانیت ارتباطی که ریشه در علاقه‌ی انتقادی و رهایی بخش دارد موجب تفاهم و یکی شدن می‌شود و در مقابل قدرت سوگیری می‌کند. در حقیقت زمانی که علاقه‌ی انتقادی حاکم می‌شود، علاقه‌ی رهایی بخش در سطح جمعی معنا می‌شود، خرد جمعی شکل می‌گیرد و مصلحت جمعی در کنش ارتباطی بر مصلحت فردی، ارجحیت پیدا می‌کند (به نقل از: عباسپور، ۱۳۹۰: ۲۸). در اندیشه‌ی الشلیبی، علاقه‌ی رهایی بخش نقطه‌ی اتصال بین مردم و بلوغ سیاسی و اجتماعی آنهاست. این بلوغ، مردم را به ساحت مبارزه و پیکار کشانده و انگیزه‌ی تلاش برای رهایی از واقعیت نابسامان را در آنها ایجاد و تثبیت می‌کند.

شاعر در قصیده‌ی «أيقونة الحرية»، با به‌کارگیری فعل در صیغه‌ی جمع این حقیقت را ترسیم می‌کند که اوضاع نابسامان جوامع عربی و ظلم و خفقان حاکم بر آنها، باعث ایجاد علاقه‌ی مشترک بین تمام مردم رنج کشیده شده و آنها در نتیجه تعارضی که می‌بینند، یک صدا به دنبال تغییر و رهایی از وضع موجود هستند:

«لَا بُدَّ أَنْ / نَسْقِي الْأَرْضَ مِنْ دَمِنَا / أَنْ نُقَبِّلَ وَجْهَ الرِّيحِ / غَفْلَةَ النُّدْمَاءِ / لِئَلَّا تَطْوِفَ الدُّنَابُ / مَرَاغِبًا / فَلَا بُدَّ أَنْ / نَقْبِضَ الْجَمْرَ / بَعْدَ الْكَثِيرِ مِنَ الدَّمْعِ / لِئَلَّا تَكْفُفَ الْحَنَاجِرُ عَنْ شِدْوِهَا / لَا بُدَّ أَنْ / نُشِعَلَ الْبَحْرَ بِالْأَغْنِيَاتِ / وَلَا بُدَّ أَنْ نُطْفِئَ اللَّيْلَ بِالْحُبِّ / لِئَلَّا يُكَبَّلَ أَقْدَامُنَا الْخَوْفُ / مِنْ صِيحَةِ الرَّعْدِ /

تحلیل کنش مفهومی و ارتباطی سوژه در سروده‌های بهار عربی بر اساس نظریه‌ی هابرماس: مطالعه

موردی... ۱۳

سَنَكْسِرُ صَمْتَ الْقَيْودِ/ كِي يُولَدُ الْبَرْقُ حُرًّا/ وَيَنْبُتُ أَطْفَالُنَا فِي حُقُولِ الصِّيَاءِ^۵ (الشلبی، ۲۰۱۴: ۱۳۳-۱۳۴).

شاعر در این قصیده آغاز مرحله‌ی سیاسی و اجتماعی جدیدی را ترسیم می‌کند. واژه‌ی «الدمع» به عنوان نماد رنج و عذاب، فضای جامعه‌ای را به تصویر می‌کشد که در آن مردم از ظلم صاحبان قدرت به ستوه آمده و یک‌صدا به دنبال تغییر و رهایی هستند؛ همان چیزی که مردم را به میدان مبارزه و پیکار کشانده تا با خون خود در راه آزادی و رهایی سرزمین خویش را سیراب کنند، وطن خود را سر و سامان داده و اجازه ندهند که وطن به تعبیر الشلبی، جولان‌گاه گرگان درنده‌خوی شود. «الذئاب» در این قصیده نماد ظالمانی است که آمال و آرزوهای مردم را به بازی گرفته، اموال مردم را به یغما برده و هرگونه ظلم و ستمی را در حق مردم روا می‌دارند؛ چنین وضعیت نابسامانی رسالت مشترکی بر دوش مردم قرار داده که آن رهاسازی وطن از چنگال درنده‌خویان و پایان دادن به تاریکی و اندوه است.

در نتیجه‌ی رسیدن مردم به چنین سطحی از شعور و ادراک، شاعر که شاهد چنین علاقه‌ی مشترکی بین تمامی مردم است، با به‌کارگیری مجموعه‌ای از افعال حرکتی این حقیقت را بیان می‌کند که راه رهایی و نجات، جز از مسیر مبارزه و پیکار محقق نمی‌گردد. فعل «نقبض» از جمله افعال حرکتی این مقطع است که سلوک جمعی و مقاومت همه جانبه و تحمل دشواری‌های راه مقاومت را ترسیم می‌کند. «اطفاء» یکی دیگر از افعال حرکتی این شعر است که بیانگر حضور گفتمان مشترک و آگاهی به لزوم مبارزه برای پایان دادن به وضعیت ظالمانه است. شب، سیاهی، بن‌بست و واژگانی از این قبیل، این مفاهیم را تداعی می‌کند و خاموش کردن شب تعبیری هنری است که با رمزگشایی از چهره‌ی شب، معنا و مقصود شاعر را روشن می‌کند که همان مبارزه و پیکار و پایان دادن به وضعیت ظالمانه با عشق به سرزمین است. دگرذیسی معنایی در کاربست این رمزگان، با به‌کارگیری فعل «اطفاء» انجام شده که با فهم بار معنایی رمزگان لیل، معنا و مقصود شاعر روشن می‌گردد. «الجمر» در این قصیده بیانگر سختی‌هایی است که مردم در مسیر پیکار و مبارزه با آن روبرو خواهند شد و شاعر با به‌کارگیری کنش حرکتی «نقبض» و به‌کارگیری دیگر کنش‌ها به صیغه‌ی جمع، این حقیقت را بازگو می‌کند که رسیدن به رهایی جز با جان‌فشانی و تحمل دردها و رنج‌ها میسر نمی‌گردد و ملتی که خواهان تغییر و تحوّل و رسیدن به ساحل رهایی و نجات است، باید بهای آن را بپردازد. «الأطفال» در این قصیده نماد امید، آرزو و آینده است. کشت اطفال در دشت‌های نور و روشنایی تصویری هنری است که با به‌کارگیری زبان استعاره‌ی مدلولی

جز این حقیقت را نخواهد داشت که آینده از آن کسانی خواهد بود که در راه اهداف خود هرسختی و درد و رنجی را تحمل می‌کنند و مشتاقانه به مبارزه و پیکار خود با قدرت ادامه می‌دهند و در این صورت است که می‌توان لحظه‌ی سردادن سرود رهایی را تجربه کرد.

فضای عمومی جامعه در اشعار الشلبي

حوزه‌ی عمومی از مفاهیم اساسی در اندیشه‌ی هابرماس است که نظریه‌ی کنش ارتباطی بر اساس آن بنا شده و در واقع زیربنای هر کنش ارتباطی به‌شمار می‌رود؛ چرا که حوزه‌ی عمومی یکی از راهکارهای اساسی به منظور بسترسازی برای شکل‌گیری افکار عمومی و خلق گفتمان واحد است. حوزه‌ی عمومی و یا سپهر عمومی «قلمرویی از زندگی اجتماعی است که در آن هرچه که به افکار عمومی منجر می‌شود، می‌تواند شکل بگیرد؛ هابرماس حوزه‌ی عمومی را در تعبیر عرصه‌ای اجتماعی به کار می‌برد که در آن افراد از طریق مفاهمه و ارتباط و استدلال مبتنی بر تعقل، موضوع‌گیری‌ها و جهت‌گیری‌های هنجاری اتخاذ می‌کنند» (ستاری و دیگران، ۱۳۹۶: ۱۲۹).

دیالوگ، گفتگو و رسیدن به یک گفتمان مشترک، نقش مهم و اساسی در جهت‌گیری مردم و موضع‌گیری آنان در برابر قدرت دارد. هابرماس بر این عقیده است که مشروعیت را می‌توان در خرد جمعی یافت و گفتمان‌سازی در یک فضای عمومی و یک حالت تفاهمی پیدا می‌شود (نوروزی و سالاری، ۱۳۹۰: ۱۰۰). در گفتمان شعری الشلبي نگاه مشترک و واکنش مشترک به خودسوزی بوعزیزی آغازگر خروج مردم بود. شکل‌گیری یک فضای عمومی و سپهر مشترک متأثر از خودسوزی بوعزیزی مقابل شهرداری تونس بود و باعث شکل‌گیری بهار عربی و ایجاد یک گفتمان انقلاب و بهار عربی در کل کشورهای عربی شد:

«هذا دمي قربان حبك / نم حتى يمر الليل / يا قمرًا تولد في سماء الشرق غن الشام .. غن معرة النعمان / واذهب صوب درعا في الجنوب / لعل طيف صبيبة هيفاء / وفي صنعاء سبب الورد عن طوق الطغاة / فزین الإكليل ساحتها / هو اليمن السعيد يخب عن أهدابه / الليل / يا قمرًا تولد في المدائن / أسمع صوت بوعزیزی / يدق على عروش العثم مشتعلًا» (الشلبي، ۲۰۱۴: ۱۶۰-۱۶۴).

در این بخش از قصیده‌ی «أقمار الربيع العربي» شاعر، ارتباط مبتنی بر تعقل در واکنش به خودسوزی بوعزیزی را موجب شکل‌گیری یک گفتمان غالب در کشورهای عربی می‌داند. مشروعیت این گفتمان هماهنگ و جدید، نتیجه‌ی خرد جمعی حاکم بر کشورهای عربی است. به تعبیر الشلبي، خودسوزی بوعزیزی دل‌های کور و تاریک را روشنایی بخشید: «يدق على عروش

تحلیل کنش مفهومی و ارتباطی سوژه در سروده‌های بهار عربی بر اساس نظریه‌ی هابرماس: مطالعه

موردی... ۱۵

العُثم» و با شکل‌گیری موجی از آگاهی و تعقل، بسترساز یک گفتمان غالب شد که جنوب و صنعا و یمن و دیگر کشورهای خاورمیانه را درنوردید. «الورد» به‌عنوان نمادی برای شکوفایی و زندگی دوباره، نتیجه‌ی خیزشی می‌باشد که به تمام کشورهای عرب تسری پیدا کرده است. «اللیل» در این قصیده، نماد اوضاع نابسامان حاکم بر کشورهای عربی است. تاریکی شب، سایه‌ی ظلم و ستمی است که حاکمان نالایق بر مردم رنج‌دیده تحمیل می‌کردند. در این بخش از قصیده، الشلیبی با ترسیم ناسازواری بین شب و «الورد» که نماد زندگی و شکوفایی است، به صورت ضمنی این حقیقت را بازگو می‌کند که گذر از این شب تاریک، فضای ظالمانه و وضعیت دردمندانه، تنها با شهادت و ایثار و فداکردن خود در راه سرزمین وطن امکان پذیر است.

«فِيَا قَمَرًا تَوَالَدَ فِي سَمَاءِ الشَّرْقِ / وَابْتَسَمَ الرَّبِيعُ لَهْ / تَنَامِي مِثْلَ قُرْصِ الشَّهْدِ / تَعَالِ إِلَى صَحَارِينَا / حَوَاضِرِنَا... / بَوَادِينَا / لَكِي نَنْقَاسَمَ الْفَرَحَ الْقَرِيبَ لَنَا / وَنُرْسِمَ فِيكَ صُورَةَ أُمَّةٍ / نَقَضَتْ كَمَا الْعُنُقَاءُ عَنِ دَمِهَا / رَمَادَ اللَّيْلِ وَانْطَلَقَتْ مُكَلَّلَةً بِأَقْوَاسِ الْخُزَامِي / تَهْتَدِي غَدَاهَا / وَفِي يَدِهَا / مَفَاتِيحَ الْمَدَى الْأَلَاءِ» (همان: ۱۳۳).

قمر در این قصیده، نماد خیزش و انقلاب است. شاعر در این بخش از قصیده‌ی «أقمار الربيع العربي» با تعبیر کامل شدن قرص شهید، به شکل‌گیری یک فضای عمومی و نگرش عام انقلابی تعبیر می‌کند که متأثر از خود سوزی بوعزیزی است. وی به گسترش خیزشی انقلابی اشاره می‌کند که تشبیه آن به قرص عسل، نشان‌دهنده‌ی فضای خوشایند و بشارت‌دهنده برای مردم رنج‌کشیده است؛ خیزشی که نویددهنده‌ی رهایی از ظلم و ستم حاکمان و نظام‌های واپس‌گرای عربی است. در واقع قرص شهید اشاره به شیوه‌ی ساخت دایره‌ای عسل در کندو دارد و شاعر با تشبیه اقمار به-عنوان نماد خیزش و انقلاب به قرص عسل، به تمایل و محبوبیت این خیزش نزد تمام ملت‌ها اشاره می‌کند. رشد قرص عسل تعبیری هنری از خیزش انقلاب‌های بهار عربی در تمام کشورهای عربی است؛ انقلابی که از تونس شروع شد و دیگر کشورهای عربی نیز متأثر از این فضای انقلابی شکل گرفته، از حالت قراردادی به تعبیر ایگلتون^۸ خارج شده و همانند سیمرغ اسطوره‌ای از دل خاکستر خویش بیرون‌آمده و رویاروی مرگ شدند. شاعر در این بخش از قصیده، تحولی تعیین‌کننده را به تصویر می‌کشد که در بستر فضای عمومی شکل گرفته است.

در این نقطه، ارتباطی ایدئولوژی بین کشورهای عربی برقرار شد که امت عربی را یکپارچه به صحنه‌ی مبارزه و پیکار کشانیده است و از جهت‌گیری سوژه‌ها مشخص شده که به‌دنبال تغییر پارادایم غالب هستند. در نگاه هابرماس، سوژه به‌عنوان «فاعلی است که در بستر نیروهای تاریخی

و گفتمان‌ها شکل می‌گیرد و توان مقابله و مقاومت دارد و تعریف و تعیین سوژه، کنشی سیاسی و به عبارتی بهتر تعیین هویتی است که دست به کنش سیاسی می‌زند» (کریمی و نوابخش، ۱۳۹۸: ۱۰). شروع کنش سیاسی به منظور تعیین هویت و یا شکل‌گیری گفتمان واحد سوژه‌ها همراه با خودسوزی بوعزیزی شکل گرفت. سوژه‌ها با تأثیرپذیری از خیزش تونس، به دنبال تعیین هویت خود هستند. آنها در این فضای انقلابی، علاوه بر مقابله و مقاومت که شاخصه‌ی اصلی سوژه در اندیشه‌ی هابرماس است، به دنبال ترسیم آینده‌ی خویش هستند. «تهدیدی غدها»، بدین مفهوم که خود کلید کشور و سرنوشت خویش را به دست بگیرند و این همان هدف آرمانی است که در فضای عمومی شکل گرفته و انقلاب‌کنندگان به دنبال تحقق آن هستند.

زیست جهان و یا نظام زیستی

مفهوم زیست جهان یکی از مفاهیم کلیدی در نظریه‌ی کنش ارتباطی هابرماس است که در کنار مفهوم فضا و یا سپهر عمومی بررسی می‌شود. جهان زیست عبارت است از پیشینه‌ای از توافقات زندگی روزانه‌ی انسان‌ها که جهت‌گیری‌های مشترک آنها همراه با فهمی مشترک از زندگی را جهت داده و انسجام می‌بخشد (Habermas, ۱۹۹۰, ۱۳۵).

در اندیشه‌ی هابرماس تعامل بین فرهنگ، اخلاق و آگاهی در جهان زیست تجلی پیدا می‌کند. زیست جهان الگوهایی تفسیری است که از طریق عناصر فرهنگی انتقال یافته و با منبع زبانی شکل گرفته است. زبان و فرهنگ از اجزاء و عناصر مقوم و سازنده‌ی جهان زیست به شمار می‌روند (شفیعی، ۱۳۸۴: ۱۵۲). دین نیز در کنار دیگر عناصر فرهنگی نقش مهمی در شکل‌گیری کنش مشترک در جهان زیست مورد نظر هابرماس دارد و وفاق و اجماع و رسیدن به حالتی از کنش ارتباطی و فضای زیستی تفاهمی بر اساس عناصر و اجزاء فرهنگی و یا به عبارتی عناصر جهان زیست شکل می‌گیرد و بدون جهان زیست هیچ ارتباطی صورت نمی‌گیرد و بدون کنش ارتباطی هیچ‌گاه جهان زیست باز تولید نمی‌گردد (پیوزی، ۱۳۸۴: ۱۴۴).

جهان زیست به دو نوع جهان زیست فعلی و جهان زیست ممکن، تقسیم می‌شود و آن همان فضای زیستی ایده‌آل آینده است که سوژه‌ها با کنش ارتباطی تفاهمی به دنبال تحقق آن هستند. وجود برخی اشتراکات و ارزش‌های فرهنگی نقش مهمی در شکل‌گیری گفتمان واحد در کشورهای عربی و شروع دومینوی فروپاشی رژیم‌ها داشته است. زبان در گفتمان شعری الشلبي به عنوان یک ارزش فرهنگی نقش مهمی در تسری بیداری و خیزش انقلابی به دیگر کشورهای عربی و همچنین شروع دومینوی فروپاشی نظام‌های حاکم دارد:

تحلیل کنش مفهومی و ارتباطی سوژه در سروده‌های بهار عربی بر اساس نظریه‌ی هابرماس: مطالعه

موردی... ۱۷

«أعودُ إلى لغتي/ كأني إن لأمست دمنًا/ جهاتُ الأرض/ أدنو منك/ تسألني الأرض/ عن منأى
لأحلام مبعثرة/ تومضُ بغمّةٍ لغتي/ على كلِّ الجهات/ لماذا كان أن نبقي/ نرثُ جراحنا بالملح/ في
زمنٍ بلا زمنٍ^۹» (الشليبي، ۲۰۱۴: ۱۶۶).

بازگشت به زبان در گفتمان شعری الشلیبی، همان بازگشت به خویشتن است. زبان نماد خویشتن و نماد هویت به‌شمار می‌رود. زبان عربی به‌عنوان یکی از لوازم کنش ارتباطی، نقش مهمی در تسری خیزش انقلابی از تونس به دیگر کشورهای عربی و مبارزه و پیکار برای شکل‌گیری جهان زیست جدید است که ایده‌آل‌های عصر حاضر را برای مردمی رنج‌دیده و ستم‌کشیده فراهم می‌سازد. دومینوی انقلاب عربی که با سقوط «بن علی» آغاز شد، در دیگر کشورهای عربی به حرکت درآمد و این امر نشانگر وجود یا شکل‌گیری هویت عربی واحدی بود که تسری قیام و انقلاب از کشوری به کشور دیگر را میسر می‌ساخت (تقوی، ۱۳۹۶: ۱۵). در این میان زبان به‌عنوان یک ابزار فرهنگی و هویتی و به‌عنوان یک شاخصه‌ی مهم از شاخصه‌های جهان زیست که در اندیشه‌ی هابرماس مطرح است، در شعر الشلیبی نیز همین نقش را ایفا می‌کند. اشتراک زبانی به‌عنوان یک عامل فرهنگی و هویتی نقش مهمی در تسری بهار عربی داشته و پرتوافشانی زبان در این مقطع از قصیده بیانگر همین مفهوم است. در حقیقت اشتراک زبانی نقش مهمی در شکل‌گیری گفتمان مقاومت و خیزش انقلابی و نقش مهمی در همبستگی عمومی دارد و پرتوافشانی زبان در سرتاسر کشورهای عربی بیانگر و انتقال‌دهنده‌ی همین مفهوم و موضوع است که در نظریه‌ی هابرماس به‌عنوان یک عامل گفتمان‌ساز و نقش‌آفرین در خلق کنش ارتباطی بین کنشگران است. زبان در کنار مفاهیمی همچون وطن‌دوستی در شعر الشلیبی به‌عنوان عوامل فرهنگی نقش مهمی در خیزش‌های ممتد بهار عربی داشته و اشتراک زبانی بین کشورهای عربی در کنار حس تعلق مکانی، نقش مهمی در پیوند دادن کشورهای عربی و تأثیر از خیزش تونس و دیگر کشورهای عربی دارد. پرتوافشانی زبان در واقع تعبیری هنری از تولید گفتمان واحد بین تمام کشورهای عربی است که ابزار ارتباطی در این گفتمان و عامل همبستگی به‌شمار می‌رود.

الشلیبی در این قصیده در بیان مفهوم بازگشت به خویشتن، به وجود یک هویت عربی یکپارچه با عامل زبان اشاره می‌کند که یکی از بسترهای اساسی در خلق کنش ارتباطی بین مردم در جهان زیست فعلی به‌شمار می‌رود. یکپارچگی زمین و ارتباطی که بین سرزمین و انسان وجود دارد و حس تعلق خاطری که انسان به وطن و سرزمینش دارد، به‌عنوان یکی از مشترکات فرهنگی و یا عاملی برای خروج و خیزش مطرح است که شاعر در این بخش از قصیده با برقراری دیالوگ بین

خود و سرزمین از این عامل محرک تعبیر می‌کند. در قاب این تصویر شعری، زبان و همچنین ارتباط دو سویه‌ی بین مردم و سرزمین وطن، از عواملی است که در آفرینش جهان زیست مشترک نقش داشته و موجب تسری انقلاب تونس به دیگر کشورهای عربی شده است. در گفتمان شعری الشلیبی، امام حسین (ع) به عنوان یکی از نمادهای فرهنگی و دینی، نقشی بی‌بدیل در خلق کنش ارتباطی و تلاش برای خروج از جهان زیست فعلی داشته است:

«عَلَى امْتِدَادِ ثَرَى الْحُسَيْنِ (ع) / الْأَرْضُ حُبْلَى / وَالْبَحْرُ نَاهِضٌ / أَنْ الصُّعُودَ إِلَى الْحَقِيقَةِ / الْعُرُوبَةِ / مِنْ دَمِ الْبَحْرِ / مِنْ سِيَاطِ الْجُوعِ / مِنْ زِنَانَةِ الْمَنْفَى^{۱۰}» (الشلیبی، ۲۰۱۴: ۳۵).

شهادت امام حسین علیه السلام به‌عنوان یک رخداد گفتمان‌ساز، نقش مهمی در جریان‌سازی و شکل‌گیری گفتمان مقاومت در کشورهای عربی هم‌چون تونس و مصر و لیبی داشته است. گسترش دامنه‌ی فرهنگ عاشورا و امتداد دامنه‌ی این فرهنگ انسان‌ساز در اندیشه‌ی الشلیبی در کنار حس ناسیونالیستی، باعث شکل‌گیری انقلاب‌ها و تلاش برای خروج از شرایط کنونی شده است. تأسی از فرهنگ عاشورا و همچنین به ستوه آمدن از فقر و رنج و تبعیدگاه‌ها نقطه‌ی ارتباط بین کشورهای عربی و سرآغاز شکل‌گیری گفتمانی غالب در مقابل قدرت‌ها و شروع دومینوی حاکمیت نظام‌های حاکم است. شاعر در این قصیده با اشاره به فرارسیدن زمان صعود و بالاروی، شروع تحولی جدید را مدنظر دارد که مردم را به میدان مبارزه و مقاومت کشانده و در این میان حاکمیت فرهنگ عاشورایی و امتداد آن در اندیشه‌ی الشلیبی نقش مهمی در شکل‌گیری جریانات انقلابی داشته است.

دموکراسی و بهار عربی

در گفتمان سیاسی، مفهوم قدرت دارای دو وجه مثبت و منفی است که شرایطی چون شورش و انقلاب نتیجه‌ی سیطره وجه منفی قدرت بر جامعه می‌باشد و سوژه در درون یک جامعه برای مقابله و برخورد با عادی‌سازی قدرت و یا مشروعیت آن شورش و انقلاب می‌کند. قدرت در بُعد منفی آن بنابر نظر فوکو «بسیار محدودکننده، خشن و سرکوبگر است و شیوه‌های نوین قدرت با تکنیک عادی‌سازی و کنترل و یا فشار اعمال می‌شوند» (حیبی، ۲۰۱۶: ۲۱۶). نتیجه‌ی حاکمیت چنین قدرت سرکوبگر و خشنی، فقدان دموکراسی در یک جامعه است. مفاهیم عقلانیت ارتباطی، اخلاق گفتگو و زیست جهان آزاد و مشترک، نوع خاصی از سیاست دموکراسی نزد هابرماس است که بسیار مشارکت‌خواه و مبتنی بر حوزه‌ی عمومی می‌باشد و در نتیجه‌ی حاکمیت سیاست دموکراسی کنش سوژه‌ها برخلاف فلسفه‌ی سوژه‌محور به‌طور آزادانه و بدون مانع انجام می‌گیرد که

تحلیل کنش مفهومی و ارتباطی سوژه در سروده‌های بهار عربی بر اساس نظریه‌ی هابرماس: مطالعه

موردی... ۱۹

هابرماس از آن به عنوان دموکراسی گفتگویی و رایزنانه نام می‌برد (لسناف، ۱۳۸۵: ۴۱۷).

با توجه به مباحثی که هابرماس در کتاب‌های خود پیرامون نظریه‌ی ارتباطی و علایق مختلف مطرح می‌کند، می‌توان گفت که در اندیشه‌ی سیاسی هابرماس ظهور کنش غایت‌شناسی در درون یک جامعه و شکل‌گیری جریان‌های معارض و یا تکثر مقاومت در جامعه، نتیجه‌ی فقدان دموکراسی گفتگویی است و کنش غایت‌شناسی که رهیافت آن رهایی بخشی است، به دنبال بر هم‌زدن روابط قدرت و تجزیه‌ی قدرت و سلطه به منظور خلق جهان زیست مشترکی می‌باشد که در آن سوژه‌ها می‌توانند در یک فضای کاملاً دموکراتیک اهداف خود را دنبال کنند.

فقدان دموکراسی در برخی کشورهای عربی و سانسوری که از سوی قدرت‌های سرکوبگر و خشن اعمال می‌شد، یکی از مهمترین عوامل نارضایتی مردم و ظهور خیزش مردمی و شروع بهار عربی بود و جنبش‌های مقاومت در سراسر کشورهای عربی برای برخورد با رژیم‌های سلطه‌گر شکل گرفت. الشلبي در یکی از اشعار خود به خفقان و فقدان دموکراسی کشورهای عربی می‌پردازد و آن را به‌عنوان یکی از عوامل و انگیزه‌های شورش و انقلاب به تصویر می‌کشد:

«أريدُ لِعَظْمَةِ هَذَا الدُّجَى / أَنْ تَشْفَ قَلِيلًا / أُخْرَجُ مِنْ هَذَا السِّيَاحِ / فَأَنْفُذْ مِنْهَا إِلَى سَاحَةِ الْبُوحِ /
أَغْسِلْ رُوحِي بِسَمْسِ النَّقَاصِيلِ / أَبْتَلُ بِالِدَفِّ / بَيْنَ شُعَاعِينَ أَوْ بَعْضِ لُونِ / أَرِيدُ لَهَا أَنْ تَخِفَّ قَلِيلًا /
لَأَفْرِدَ فِي الرِّيحِ صَوْتِي جَلِيًّا / وَأَهْدِي لَكُمْ^{۱۱}» (الشلبي، ۲۰۱۴: ۵۵).

چشم‌اندازی که شاعر از جوامع عربی ارائه می‌دهد، خفقان و فقدان دموکراسی ارتباطی آزادانه‌ای می‌باشد که مردم را مصمم به خیزش و انقلاب نموده است. شاعر با به کارگیری رمزگان‌هایی چون «اللیل» و «السیاح»، خفقان فراگیر حاکم بر کشورهای عربی را ترسیم می‌کند. «الریح» در این قصیده به‌عنوان نماد حرکت و پویایی، ترسیم‌گر روح تشنه‌ی شاعر برای رسیدن به آزادی است. همچنین «البوح» در این قصیده از اشتیاق شاعر به جهان زیست آزادانه‌ای تعبیر می‌کند که در آن سوژه‌ها می‌توانند آزادانه با هم تفاهم و ارتباط داشته باشند، در فضای زیستی جدید اهداف اجتماعی خود را دنبال کنند و به دنبال تحقق آرمان‌های خود باشند.

شاعر در قصیده‌ی دیگری با بهره‌گیری از سوره‌ی یوسف (ع) خفقان حاکم بر کشورهای عربی را که زمینه‌ساز انقلاب و خروج مردم بود، اینگونه ترسیم می‌کند:

«أَقْدُ قَمِيصَ لَيْلِي / يَا أَيْ / عَنْ بَابِ أَسْرَارِي / فَإِنِّي مِتُّ مِنْ صَجْرِي / وَحَوْلَ عَيْونِ أَسْنَلْتِي / أَرَى
وَجْهًا يَحَاصِرُنِي بِعَثَمِ الْجُبِّ / يُسَلِّمُنِي إِلَى دَلْوٍ مِنَ الْأَوْهَامِ / يَحْمِلُنِي إِلَى الْأَعْلَى^{۱۲}» (همان: ۵۷).

شاعر در این قصیده، اوضاع جامعه‌ی خفقان‌زده‌ی خود را به تصویر می‌کشد. «الجب» در این

قصیده نمادی از فضای بسته و خفقان‌زده‌ی جامعه عصر شاعر است که امکان هرگونه کنش ارتباطی و تفاهم را سلب کرده است. سؤال کردن نماد فضای زیستی مشترکی است که در آن سوژه‌ها به راحتی با هم گفتگو می‌کنند. شاعر برای ترسیم جامعه‌ی خفقان‌زده‌ی خویش تصویری هنری را می‌آفریند. در این تصویر، چهره‌هایی را در مقابل سؤال‌های خود مشاهده می‌کند که او را در چاله‌هایی به دور خود احاطه کرده‌اند و در چنین فضای بی‌هویتی دچار وهم و سرگستگی شده است. در چنین شرایطی، شاعر یکی از رسالت‌های مردم را اعتراض می‌داند و با به کارگیری کنش دریدن پیراهن از سرکشی و عصیان بر علیه قدرت تعبیر می‌کند و معتقد است که تنها سرکشی و عصیان است که می‌تواند ضامن خروج جامعه از حالت رکود و خفقان باشد و تنها با انقلاب و رویارویی است که می‌توان جامعه‌ی ایده‌آلی ساخت که در آن تمام اقشار آزادانه می‌توانند در یک فضای کاملاً دموکراتیک با هم تعامل داشته باشند.

بحران مشروعیت بهار عربی

منظور از بحران مشروعیت در اندیشه‌ی هابرماس بحران‌های درون‌دادی است که مانع از کنش ارتباطی می‌شود و یا کنش ارتباطی را بی‌اثر می‌سازد. بحران مشروعیت حالتی از ناسازواری و یا وجود برخی تناقضات و فقدان الزامات هدایتگر در درون ساختارهای سیاسی و اجتماعی و حتی فرهنگی است. «بحران مشروعیت برآیند تغییراتی هستند که در نظام‌های سیاسی رخ داده و نمی‌توان با سرچشمه‌ی موجود مشروعیت، به آنها پاسخ داد» (Habermas, 1992: 48). هابرماس بحران را وضعیتی می‌داند که در سر راه کنش ارتباطی و انتقاد عقلایی قرار می‌گیرد. بحران مشروعیت به مثابه تهدیدی برای گوهر کنش ارتباطی است؛ زیرا که موجب یأس انبوه مردم از وفاداربودن بر اهداف و نیات خود برای رهایی از سلطه می‌شود و مردم دیگر انگیزه‌ای برای مبارزه و برقراری کنش ارتباطی نخواهند داشت (مرتضوی و دیگران، ۱۳۹۶: ۲۴۸)؛ زیرا که وجود این وضعیت ناسازوار با اهداف کنش ارتباطی مغایر است و در حقیقت مانع از خودتنظیمی گفتمانی و رسیدن به کنشی ارتباطی همگرا و جریان‌ساز می‌شود. از این‌رو در اندیشه‌ی هابرماس، برقراری کنش ارتباطی فعال و گفتمان‌ساز، نیازمند چاره‌جویی و از بین بردن وضعیت‌هایی می‌شود که به مثابه تهدیدی پیش‌روی کنش ارتباطی است. در گفتمان الشلی که بهار عربی و تسری انقلاب از تونس به دیگر کشورها را ترسیم می‌کند، بحرانی که کنش انقلابی ارتباطی با آن روبه‌رو است، «عدم ایفای نقش روشنفکران و همچنین تیره‌هایی از مردم است که به خاطر منافع خود، با آرمان‌ها و آرزوهای مردم بازی می‌کنند. موقعیتی که به مثابه تهدیدی پیش‌روی بهار عربی بود و توانست در

تحلیل کنش مفهومی و ارتباطی سوژه در سروده‌های بهار عربی بر اساس نظریه‌ی هابرماس: مطالعه

موردی... ۲۱

حقیقت چندی از خیزش‌ها را مهار کند و مانع از گسترش دامنه‌ی این کنش ارتباطی انقلابی شد و برخی حکومت‌ها توانستند ناآرامی‌ها را با تغییر سریع ساختار سیاسی خود و همچنین با به‌کارگیری و بهره‌گیری از قدرت نفت و برخورداری واز حمایت‌های داخلی و خارجی فروشانند» (زین، ۲۰۱۳: ۲۷۴).

پیوند قبایل با رژیم‌های حاکم، سرازیر شدن سیل کمک‌ها از کشورهای بیگانه و تلاش‌های گروه‌های تحت‌الحمایه‌ی رژیم و همچنین طرف‌های خارجی مداخله‌کننده و سکوت روشنفکران در این شرایط، به بحران و چالشی جدی پیش‌روی بهار عربی و گسترش دامنه‌ی این کنش ارتباطی و انقلابی تبدیل شد و به مثابه تهدیدی بزرگ سر راه این خیزش انقلابی بود. الشلیبی در قصیده‌ی «أحزنُ الماءَ نهراً»، سکوت روشنفکران را در زمان حاضر که مردم به دنبال ایفای نقش به منظور هویت‌یابی و براندازی رژیم‌های سرکوبگر هستند، محکوم کرده؛ آن را خیانت و تهدیدی برای بهار عربی قلمداد می‌کند:

«تصطلي بالصمتِ في صيفِ العروبة/ صمتٌ أحمقٌ / اقتلعتْ عُيوني الریحُ / منذُ أضعَ دَفني في الشتاء / أنا لم أمت فوق الصليبِ / فقد تَرَجَّلَ مِن دَمي الفُرسانِ / واشتعلتْ كرامتَهُم بوجهِ المُستَبدِّ» (الشلیبی، ۲۰۱۴: ۳۶-۳۷).

شاعر در این قصیده عدم تعهد روشنفکران و همچنین انحراف برخی جریان‌های روشنفکری را محکوم می‌کند. روشنفکران نماد وجدان بیدار یک جامعه هستند که وظیفه‌ی آگاهی‌بخشی و رهبری افکار یک جامعه در مبارزات در راه آزادی را برعهده دارند. در شرایط کنونی برخی جریان‌های روشنفکری سکوت پیشه کرده و برخلاف ماهیت اندیشه‌ای خود عمل می‌کنند. شاعر با تعبیر «تصطلي بالصمت في صيف العروبة»، سکوت جریان‌های روشنفکری که می‌تواند ضامن رسیدن به هویت ناب عربی باشد را نکوهش می‌کند و آن را تهدیدی پیش‌روی تغییرات می‌داند. «الریح» در این قصیده، نماد خیانت است (فتحي ۲۰۱۶: ۱۰۵) و تعبیر کورشدن چشمان شاعر انقلابی با باد، تعبیری از خیانت روشنفکرانی است که در اندیشه‌ی شاعر به وظیفه و رسالت خویش در قبال جامعه خویش عمل نکرده و مسیر انقلاب و خیزش را منحرف خواهد کرد و این سکوت و خیانت در اندیشه‌ی شاعر تهدیدی برای بهار عربی و خیزش‌های انقلابی خواهد بود.

شاعر در این قصیده به صورت ضمنی ناسازواری بین پایان زندگی مردم و پایان روشنفکران را ترسیم می‌کند. خیانت روشنفکر و قرارنگرفتن وی در صف مردم، به قیمت زندگی روشنفکر تمام می‌شود و شاعر با تعبیر خودسوزی با سکوت (تصطلي بالصمت) این حقیقت را برجسته می‌سازد که عاقبت روشنفکرانی که رسالت خویش را فراموش کرده و در صف صاحبان قدرت قرار گرفته،

مرگ و نیستی است؛ در حالی که زندگی جاوید و نامیرا از آن مردمی است که بر صلیب با افتخار جان خود را نثار سرزمین خویش می‌کنند و این همان حقیقتی است که شاعر آن را ترسیم می‌کند.

نتیجه‌گیری

در پاسخ به نخستین سؤال پژوهش، یعنی شیوه‌ی پردازش نقش کنش ارتباطی سوژه باید گفت: الشلیبی خودسوزی بوعزیزی را سرآغاز مرحله‌ی جدید فکری و نقطه‌ی پیدایش جرقه‌های عقلانیت در جوامع عربی می‌داند. در ادامه عبور از حزن و اندوه، ایجاد موج سرکشی و طغیان در برابر وضع موجود که الشلیبی از آن به «نهوض» تعبیر کرده است، به عنوان نتایج این عقلانیت ذکر شده‌اند. این عقلانیت جدید، تنشی درونی در سوژه ایجاد می‌کند تا سرانجام دچار ناسازواری شده و پذیرای شرایط موجود نباشد؛ این همان مسیری است که سوژه طبق نظریه‌ی هابرماس، برای رسیدن به عقلانیت انتقادی طی می‌کند. عقلانیت انتقادی در این مرحله، رفتار مردم را تغییر داده و رویارویی سوژه با قدرت و کنش ارتباطی مبارزه و حرکت قابل مشاهده است. در این فرآیند، شاعر طبق نظریه‌ی هابرماس، بلوغ سیاسی مردم را به عنوان علاقه‌ی رهایی‌بخش و انگیزه‌ی مشترک بین آنان برای رهایی و ایجاد تغییر در وضع موجود معرفی کرده است.

دومین پرسش تحقیق در پی تبیین مهمترین عوامل بهار عربی بر طبق مفاهیم مطرح‌شده در نظریه‌ی هابرماس بوده که با توجه به بررسی انجام شده، موارد زیر قابل اشاره‌اند:

در گفتمان شعری الشلیبی نگاه مشترک به خود سوزی بوعزیزی باعث ایجاد فضای عمومی یکسان و آغازگر کنش ارتباطی مردم علیه وضعیت موجود بود. این کنش ارتباطی با رسیدن به مرحله‌ی عقلانیت انتقادی سرانجام توانست به گفتمان غالب در تونس و دیگر کشورهای عربی تبدیل شود. انقلابی که از تونس شروع شد و به دیگر کشورهای عربی هم چون تونس، مصر، لیبی و یمن رسید، از حالت قراردادی خارج و در بستر فضای عمومی مبتنی بر ارتباط دینی و ایدئولوژیک به شکوفایی رسید. هویت فرهنگی مشترک شامل، دین اسلام، زبان عربی و فضای عمومی مشابه از جمله عواملی است که الشلیبی در شعر خویش مطرح کرده و طبق نظریه‌ی هابرماس در شکل‌گیری و توسعه‌ی کنش ارتباطی و تحولات سیاسی بهار عربی نقش مهمی داشتند. همچنین جهان زیست ممکن و ایده‌آلی که مردم به عنوان سوژه با کنش ارتباطی تفاهمی به دنبال تحقق آن هستند، مبتنی بر همان عوامل مشترکی است که بدان اشاره شد. تعیین هویت، به دست گرفتن سرنوشت، آزادی و اهداف اجتماعی مبتنی بر عدالت از جمله ویژگی‌های جهان زیست ایده‌آلی مدنظر الشلیبی است که با توجه به گفتمان غالب بر کنشگران بهار عربی به آنها اشاره کرده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. Habermas

۲. ای رهگذران همراه فقط شما می‌دانید که دریایی از اندوه در داخل من موج می‌زند و موج سرکشی، قلبم را سیلی می‌زند. من در جشنواره‌ای از خشم به انتظار نشسته‌ام. ای شب! چشم‌های مرا رها کن. وقت آن رسیده که پیکر خود را در حال پرتوافشانی و طلوع از غروبگاه خورشید ببینم و از آتش پیکرم نور بر می‌خیزد.
۳. ای که از آغاز جنگ تا پایانش، سر آن شرط می‌بندی! از ناآگاهی به آگاهی رسیدی؛ شهاب سنگ‌ها پنهانی تو را ترک گفته‌اند و در شبی حیران رها کرده‌اند. برای خود راهی به سوی آرامش روح خود بساز.
۴. اعتراض کردم زیرا دندان‌های صخره، آرزوهایم را خونی ساخته و رویاهای زندگی‌ام را به سرقت می‌برد. نشانه‌های چهره‌ام را از یاد بردم. از تاریکی این شب سیاه می‌خواهم که اندکی کمتر شود تا از روزنه‌ی آن به ساحت آزادی برسم و روحم را در خورشید جزئیات شستشو دهم.
۵. به ناچار باید زمین را از خون خود سیراب کنیم و باید چهره بدها را ببوسیم. باید از غفلت خود برخیزیم تا گرگ‌ها در سرزمین ما جولان ندهند. بعد از اشک‌های بسیار باید اخگرها را به دست بگیریم تا حنجره‌ها از آواز خواندن باز نایستند. باید دریا را با آواز روشن ساخته و شب را با عشق خاموش کنیم تا ترس پاهای ما را در زنجیر نکند. سکوت قیدها را درهم خواهیم شکست تا روشنایی آزاده به بار بیاید و فرزندانمان در دشت‌هایی از نور بزرگ شوند و برویند.
۶. ای سرزمین من خونم فدای عشق تو. ای ماهی در آسمان شرق متولد شد! بخواب تا شب گذر کند و سپس از شام تا معرّه نعمان بخوان و سرود سر ده و به سوی درعا در جنوب برو شاید رؤیایی از دخترک زیبارویی را در آنجا ببینی و در صنعا آتش گل پیرامون طاغیان شعه ور شده و ساحتش را گل‌ها زینت داده‌اند. یمن کشوری مبارک که شب را از مژه‌های خود دور می‌کند و ای ماهی که در مدائن سر برآورد! صدای بوعزیزی را بشنو که شعله برداشته و تاج و تخت‌های تاریکی را در هم می‌کوبد.
۷. ای ماهی که در آسمان شرق پدیدار شد و بهار به او لبخند زد/ و همانند قرص شهید گسترانید/ به صحراها و شهرهای ما پای بزار/ تا شادی نزدیک شده را باهم تقسیم کنیم/ تا تصویر امتی را در تو نقاشی کنیم/ که همانند سیم‌غ از خون خود به پا خواست/ از خاکستر شب و با تاجی از گل سوسن روانه شد و فردا را هدیه می‌کند/ و در دستش کلیدهای فردای روشن قرار دارد.

۸. Eagleton-نظریه پرداز و منتقد ادبی بریتانیایی که تحت تاثیر مکتب فرانکفورت به نقد ادبیات و فرهنگ معاصر می پردازد.
۹. به زبان خویش باز می گردم و گویی اگر چهار سوی سرزمینم به خون ما دست کشد، به تو نزدیک می شود. سرزمینم از من درباره پناهی برای رؤیاهای پراکنده شده می پرسد و ناگهان زبانم در سویه های مختلف سرزمینم پرتو افشانی می کند. چرا باید می ماندیم و در زمانی بی زمان بر زخم های خود نمک می پاشیدیم.
۱۰. در امتداد خون حسین (ع) سرزمین آستن قیام و خیزش است. زمان رسیدن و پیش روی به سوی حقیقت فرا رسیده است. انقلاب عربیسم از خون دریا آغاز شده است و از تازیانه گرسنگی و از سلول های تبعیدگاه.
۱۱. می خواهم که تاریکی این شب، اندکی بزدايد. تا از دیوار حصار خارج شوم و به ساحت آزادی برسیم و روحم را در آفتاب تفصیل شستشو دهم و بین دو شعاع و یا بین رنگها با گرما خود را بشویم. می خواهم این تاریکی اندکی برود تا به تنهایی صدایم را در باد رها سازم و هم صدای باد شوم و باد را برای شما به ارمغان آورم.
۱۲. لباس شیم را می درم و ای پدر از در اسرار خود خارج می شوم. من از خستگی های تنگنا مردم و اطراف چشمان پرسش هایم چهره ای را می بینم که مرا در تاریکی چاه محاصره کرده و مرا به دلوی از اوهام حواله می دهد و مرا با خود به بالا می برد.
۱۳. با آتش سکوت در تابستان عربی خود را گرم نگه می داری. سکوتی ابلهانه؛ باد چشمان مرا در آورده است. از زمانی که گرمایم در زمستان گم شد، من در بالای صلیب جان ندام و سواران از خون من می تازد و کرامتشان آتشی مقابل ظالم ستمگر افروخته است.

منابع و مأخذ

- باقری ایلخگی، جهانگیر و مهناز نازلیان، (۱۳۸۸)، «دموکراسی، عدالت و صلح در عقلانیت انتقادی پوپر»، مجله حقوق بشر، ش ۲: ۵۷-۷۴.
- بشیریه، حسین (۱۳۸۳)، آموزش دانش سیاسی (مبانی علم سیاست نظری و تأسیسی)، تهران: نگاه معاصر.
- پیوزی، مایکل (۱۳۸۴)، یورگن هابرماس، ترجمه احمد تدین، تهران: نشر هرمس.
- تقوی، سید محمد علی، (۱۳۹۶)، «ریشه های بهار عربی و دومینوی فروپاشی رژیم های عرب (تعیین کنندگی عوامل کوتاه مدت و نقش مدیریت سیاسی)»، فصلنامه دولت پژوهی، سال سوم، ش ۱۱: ۱-۲۶.
- DOI: <https://doi.org/10.22054/tssq.2017.8102>
- تنهایی، حسین ابوالحسن، (۱۳۸۹)، درآمدی بر مکاتب و نظریه های جامعه شناسی، چاپ ششم. تهران: بهمن برنا.
- حبیب، ریفی، (۱۳۹۶)، نقد ادبی مدرن و نظریه، ترجمه: سهراب طاووسی، تهران: نشر نگاه معاصر.

تحلیل کنش مفهومی و ارتباطی سوژه در سروده‌های بهار عربی بر اساس نظریه‌ی هابرماس: مطالعه

موردی... ۲۵

- زین، محمد حسن، (۲۰۱۳)، *الربيع العربي آخر عمليات الشرق الأوسط*، بیروت: دارالقلم الجديد.
- ستاری، علی، فاطمه، یزدانی و عباس، فرازی، (۱۳۹۶)، «بررسی کنش ارتباطی هابرماس ودالات های آن در آموزش عالی ایران»، *مجله علوم تربیتی*، شماره ۱، سال ۲۴: ۱۲۱-۱۵۰.
- DOI: <https://doi.org/10.22055/edu.2017.17233.1749>
- الشلبی، ایهاب، (۲۰۱۴). *الأعمال الشعرية الكاملة، عمان: المملكة الأردنية الهاشمية*.
- شفیعی، محمود، (۱۳۸۴)، «نظریه کنش ارتباطی جهان زیست و سیستم و نقد اجتماعی- سیاسی»، *دانش سیاسی*، شماره ۲: ۱۶۶-۱۴۹. DOI: [10.30497/PK.2005.75](https://doi.org/10.30497/PK.2005.75)
- طاووسی، سهراب، (۱۳۹۶)، *نقد ادبی مدرن و نظریه*، تهران: نشر نگاه.
- عباسپور، ابراهیم، (۱۳۹۰)، «بررسی روش شناسی نظریه کنش ارتباطی هابرماس با رویکرد انتقادی»، *معرفت فرهنگی اجتماعی*، سال دوم، شماره دوم: ۳۵-۶۴.
- فتحی، غانم، (۲۰۱۶)، *تداخل الفنون في الشعر النسوي المعاصر؛ في شعر بشري البستاني أنموذجاً، عمان: دارفضاءات للنشر والتوزيع*.
- کریمی، شهناز و مهرداد نوابخش، (۱۳۹۸)، «واکاوی مفهوم سوژه در رویکردهای تحلیل گفتمان»، *مطالعات توسعه اجتماعی ایران*، سال ۱۱، شماره دوم: ۱۹-۷.
- لسناف، مایکل ایچ، (۱۳۸۵)، *فیلسوفان سیاسی قرن بیستم*، ترجمه: خشایار دیهیمی، تهران: انتشارات ماهی.
- مبارکی، محمد و محمدصادق مهدوی، (۱۳۸۵)، «تحلیل نظری کنش ارتباطی هابرماس»، *فصلنامه علوم اجتماعی دانشگاه آزاد خلیخال*، شماره ۲: ۱-۲۱.
- مرتضوی، سید احمد، ایرج ساعی ارسبی و سعید معدنی، (۱۳۹۶)، «بررسی بازتاب ستیز اجتماعی در اشعار شاملو با مفاهیم جامعه شناختی یورگن هابرماس»، *علوم اجتماعی*، سال ۲۶، شماره ۷۹: ۲۳۵-۲۶۶.
- DOI: [10.22054/QJSS.2018.8185](https://doi.org/10.22054/QJSS.2018.8185)
- نوروزی، علی حسن و عزیزالله سالاری، (۱۳۹۰)، «بررسی تحول ساختاری گستره عمومی و نقش آن در فرآیند دموکراتیزه شدن ساختار قدرت»، *فصلنامه علوم سیاسی دانشگاه آزاد کرج*، شماره ۱۵: ۱۳۵-۹۹.
- وایت، استیون، (۱۳۸۰)، *نوشته‌های اخیر هابرماس؛ خرد، عدالت و نوگرایی*، ترجمه: محمد حریری اکبری، تهران: قطره.
- هولاب، رابرت، (۱۳۷۸)، *نقد در حوزه‌ی عمومی*، ترجمه: حسین بشیریه، تهران: نشر نی.
- هابرماس، یورگن، (۱۳۸۳)، *نظریه کنش ارتباطی*، ترجمه: کمال پولادی، تهران: مؤسسه انتشاراتی روزنامه ایران.
- یاراحمدیان، سیدمهدی و سید مهدی سلطانی رنانی، (۱۳۹۵)، «بررسی تطبیقی مؤلفه‌های اخلاقی نظریه انتقادی مکتب فرانکفورت و اندیشه اسلام»، *مجله اخلاق*، شماره ۲۱: ۱۲۱-۸۹.
- Habermas, J. (1990). *The Philosophical Discourse of Modernity*, Cambridge, Polity Press.

Habermas, J. (١٩٩٢). Legitimation Crisis, Translated by: Thomas McCarthy.

دراسة الفعل التواصلي التأثري للجماهير في أشعار إيهاب الشلبي حول الربيع العربي وفق نظرية يورجن هابرماس

حسين الياسي مفرد*^١

زينب قاسمي اصل^٢

المُلخَص

يرى هابرماس أنّ الوعي الاجتماعي من أهم الافتراضات الأساسية لعصر التثقيف ويرى أنّ التطوّر يحصل عند سيادة الوعي الجماعي والفعل التواصلي الذي يبنى على العقلانية التي تنبعث عن العملية التواصلية. يقف هابرماس موقفاً معارضاً للعقلانية التجريبية عند ماركس ويطرح لأول مرة العقلانية التواصلية. يرى أنّ مداومة الفعل الثوري للجماهير وإجهاض فعل الآخر السلطوي ومواجهة الإشكاليات الاجتماعية هي المحصلة النهائية للعقلانية الجماعية والفعل التواصلي. يُعدّ إيهاب الشلبي، المنتمي إلى فلسطين، من الشعراء الأردنيين المبدعين، وهو يجسّد في أشعاره بالرؤية النقدية، الواقع السياسي والاجتماعي للدول العربية. تحاول هذه الورقة البحثية عبر الاعتماد على المنهج الوصفي والتحليلي وفق نظرية هابرماس وهو زعيم مدرسة فرانكفورت، دراسة الفعل التواصلي والعمل الثوري للجماهير في قصائد إيهاب الشلبي كما تسعى لدراسة صدى الأسباب والتراكمات العديدة التي أشعلت فتيل الثورة في البلدان العربية مثل تونس واليمن ومصر والبحرين والبلدان العربية الأخرى تحت ما يسمّى الربيع العربي في شعر هذا الشاعر الأردني. تقودنا النتائج إلى أنّ تأسيس الوعي والتعامل المؤسس على العقلانية التواصلية من أهم العوامل الأساسية التي ساهمت في النهوض الثوري العربي وانطلاقة دومينو الإطاحة بالمنظمات والحكومات التسلطية والنزعة التحررية هي الدوافع الأساسية التي دفعت الجماهير لمواجهة السلطة القهرية. يرى إيهاب الشلبي أنّ الربيع العربي بداية لإنطلاقة المرحلة المعيشية الجديدة للجماهير المجروحة بفعل السلطة والشاعر في مجموعاته الشعرية - إلى جانب تجسيد العوامل والتراكمات العديدة التي تساهم في النهوض الثوري العربي - يقوم بنقد بعض الاتجاهات التثقيفية ويرى أنّ صمت بعض المثقفين يشكّل خطراً تواجهه ثورات الربيع العربي.

الكلمات الدلالية: الشعر العربي، إيهاب الشلبي، الجماهير، الفعل التواصلي، هابرماس.

^١ - أستاذ مساعد في اللغة العربية وآدابها، جامعة لرستان (الكاتب المسؤول).

^٢ - أستاذة مساعدة، قسم اللغة العربية وآدابها، جامعة فرهنكيان، طهران، إيران.